

րար զմեզ. «Ահա ասիկ ես ածեմ ի վերայ ձեր շունչ կենդանի, և տաց զոգի իմ ձեզ»: Ուրեմն չէ յանկաւոր վայրագասուն մտօք և հունաւոր սահմանացն իբր մարդկային ու շիմութեամբ զաստուածային իմաստ քննել. զգաստութիւն ոչ փոքր պիտոյ է մեզ որպէս և ասացաք: Օ՛հ չէ ահաւոր վարկաբարաղի անցանել ընդ բանս նոցա. և չէ դէպ փոքր համարիլ զզօրութիւն իմաստիցն որ ի նոսա. այլ մտացն թեւօք թռուցեալ վերաբերին առաջնորդականին մերոյ բացատրել զառ ի նոցանէն ասացեալն: Բեր այսուհետեւ ինոսին ի բանս մարդարէին երթիցուք որ ասէ:

ՀԵՂԻԱՍՏԱՆԻ ՃԵՐՄԱԿ ՓԻՂԸ

Փղապաշտութեան ծագումը. — Ճերմակի քիչ քննադատող հնարագիւր հայր. — Կոթամայի ախարան:

Ի իրմանիայի փիղերը աշխարհիս ամեն փիղերէն գեղեցկագոյններն են. և գերազանց քան զհնդկաստանին, Պէնկալային, Սելան կղզւոյն ու Սիա մին: Սակայն այս ետքի երկիրներուն մէջ աւելի մեծ կարեւորութիւն ունին փիղերը ճամբորդութեանց դրժուարութեանը համար: Փիղերուն առաջին ծագումը շատ բարակ քննութիւններով իմացուած է Սանտալէյ քաղքին մէջ ըլլալը: Ղերմակի փղին վրայօք շատ առասպելներ հնարուած են, այնքան որ մեծ զգուշութիւններ պէտք կ'ըլլայ անոնց վրայօք ճշմարիտ տեղեկութիւն հաղորդել ու զօղներուն:

Ա.

Պուտտութիւնը (1), Սարանայից կամ

(1) Le bouddhisme,

Անդհիյանայ կրօնը, Հնդկ — ասիական ցամաքի և իւր բազմաթիւ արշիպեղագոսներուն մեծագոյն մասին մէջ տարածուած է: Առանց չափազանցութեան եղած հաշիւներու նա յելով Պուտտական աղանդաւորաց թիւը երկու միլիոնի կը հասնի. այլ եւ Չինու և Ռոչինչինայի մէջ ալ ունի պաշտօններ կան:

Պրահմանութեան վերայ պատուաւորաւ անոր մէկ վերանորոգեալ ճիւղը կը համարի Պուտտութեւն շատ աղանդներու կը բաժնուի: Ս'եր միտքը հոս այս զանազան աղանդաց, այսինքն 1 ամաններուն, Գալափոններուն, Սահաններուն, Փօօնկիներուն և Պոնցերուն մէջ եղած հեռաւոր տարբերութիւնները հաստատել չէ. այլ կ'ուղեմք միմիայն մեր առարկային վերաբերեալ վարդապետական կէտերը նշանակել հոս:

Ինչոր Պուտտականաց հասարակ եղած մէկ կարծեաց համեմատ, տիրող Իմացականութիւնը, Բանն վերացեալ և բացարձակ, նախկին ՊՈՒՏՏԱՆ, նախագոյակն էութեամբ, կ'ըզբաղի միշտ դէպ ի կատարելութիւն տանիլ զմարդկութիւնը: Այս վախճանիս համար կը մարմնանայ, որոշեալ միջոցներու մէջ, իմաստնոց կերպարանքն առնելով, որոնց պաշտօնն է բարւոյն կիրառութիւնը մարդոց սորվեցնել: Այս առաքեալները որ Պոպպա ալ կը կոչուին, համարին իբր նախասահմանեալք և մասունք աստուածային տարեր: Աստուածութիւն մասնական յայտնութիւնները դեռ չըջան մի կատարելութիւն միջոցի մէջ պիտի շարունակուին և այս շրջանը ցորչափ տեւէ, աղանդները իրարմէջ պիտի զանազանին. — ոմանք այս շրջանը հինգ տարի, և ոմանք միլիոնաւոր տարիներ սլիտի տեւէ կ'ըսեն. — յետ

որոյ Պուտտան, որ է նոյն ինքն Յայտ-
նութիւնը՝ պիտի բանայ բնական եր-
ջանկութիւնը, բարոյական կատարե-
լութիւնը, յաւիտենական հանգիս-
տը սահմանող թուականը, այսինքն
այնպիսի կեցութիւն մի որ գրեթէ
աննիւթական պիտի ըլլայ, և միմիայն
տեսական կեանք մի՝ ազատ մարդկա-
յին բնութեան պահանջած պիտոյք-
ներէն:

Ուրիշ վարդապետութիւն մի ևս
կայ որ ընդհանրապէս ընդունուած
է Պուտտականներէն, այսինքն է հո-
գէփոխութիւնը, որ ուրիշ բան չէ՝
եթէ ոչ կարգ մի գոյափոխութիւն-
ներու որ իւրաքանչիւր կենդանի է-
ակներու մահուան ժամանակ կը պա-
տահին: Այս կերպով՝ կենաց սկիզբ
բը յաջորդաբար մարդէ մի անասնոյ,
թռչնոյ, չորքոտանոյ, ձկան, թիւ-
թեռնիկի և ուրիշ որ և է կենդանոյ
մի կ'անցնի, եւ անորդարծօրէն:
Այս անասնոց մէջ փիղը ամենէն զօ-
րաւորն ու ամենէն աւելի իմացակա-
նութիւն ունեցողն ըլլալով, Պուտ-
տեանք կը հետեւցնեն՝ որ մահ-
կանացուաց մէջ անոնք որ իրենց ա-
ռաքնութեամբը յատուկ շնորհքի
մի արժանաւոր են, ուրիշ կերպ չեն
կրնար ընել, եթէ ոչ՝ պարտաւորիչ
գոյափոխութեան սկզբունքին հետե-
ւելու համար ճերմակ փղի մի մար-
մինը ընտրել իրենց: Այս եղանակա-
նոյն իսկ ճերմակ փիղը տեսակ մի
Պուտտա եղած կ'ըլլայ, որ գերա-
գոյն Պուտտային մէկ մասն է: Սոյն
երջանկայիշատակ համարուած թանձ-
րամորթ կենդանին մեռնելուն Պուտ-
տա կրկին կը յայտնէ զինքը՝ մարդկա-
յին կերպարանքը դարձեալ վերան
առնելով: Հետեւապէս երբ մէկը
իւր քով ճերմակ փիղ մի ունի, ապա
հով է որ քիչ ժամանակէն Պուտտա

մի պիտի ունենայ . . . : Ի՛նչ երջան-
կութիւն:

Ահաւասիկ այս բնաբանիս վերայ
հիւսուած են տեսակ տեսակ առաս-
պելներ:

Բ.

Ճերմակ փիղը բացառութիւն մի
և պատահում մի է, և ոչ թէ տեսա-
կի մի տարբերութիւն. և այս բա-
ցառութեան հազուագիւտ ըլլալն է
որ նշանաւոր ըրած է իւր գոյնը: Սի-
ւամի թագաւորը հինգ հատ միայն
ճերմակ փիղ ունի. իսկ Ի՛րմանի կայս-
րը մի միայն. և այս բնական պատ-
մութեան հրեշաւոր օրինակը այնքան
ծերացեալ է այսօր, որ շատ չտեսեր
պիտի աւանդէ իւր Պուտտային հո-
գին:

Ի՛րմանիոյ արքունեաց մէջ այս
օրուան պաշտուած ճերմակ փիղը
վաթսուն տարիէն աւելի է որ չաստ-
ուածոց կարգ անցած է: Ունի յա-
տուկ իրեն սահմանուած երկիր իբր
եկամուտ, ինչպէս սովորութիւն է
արքայազուն իշխանի մի: Իւր եկա-
մտից հոգաբարձութիւնը տեսակ մի
փոքրոտն պաշտօնէից յանձնուած է:
Կայսերութեան աթոռը յաջորդաբար
Ի՛սակայինէն Ավա, Ավայէն Ամրա-
բուրա, Ամրաբուրայէն Սանտալէյ
փոխադրուելով, ուր որ հիմակ կը
գտնուի, ամեն մէկ տեղ փոխուելուն
փղին համար ալ յատուկ պալատ շին-
ուած են:

Ճերմակ փիղը մայրաքաղաքէ ի
զատ ուրիշ տեղ չկրնար բնակիլ: Գլը
խաւորութեան (1) նշանակ է, թէ կը
րօնական, թէ քաղաքական և թէ զին-
ուորական: Կայսրէն ի զատ՝ որու
միայն կը վերաբերի կենդանին իրա-
ւամբ, ուրիշ մարդ չկրնար իրեն սե-

փականել անոր ստացումը : Եթէ ճերմակ փիղը իրեն յաջորդ մի դեռ չգտնուած մեռնելու ըլլայ , կայսերական տունը աղէտալի չարեաց մէջ կ'իյնին և երկիրը որ և է պատժոյ զոհ կ'ըլլայ . ինչպէս մահտարածամի , սովու , հեղեղմունքներու , երկրաշարժի : Այսն որոյ ամեն պաշտօնէից հրաման տրուած է առանց բացառութեան , որ անմիջապէս պէտք եղած տեղը լուր տան , երբ փղին կենացը վերայօք ամենափոքրիկ տկարութեան նշան մի ականջին հասնելու ըլլայ : Աւերորդ է ըսել թէ այսպիսի դէպքի մի ժամանակ պաշտօնական կերպիւ փոյթ ու նախանձ ցոյց տուող պաշտօնէին ինչ մեծ վարձատրութիւններ կ'ըլլան : Այլմանիկ է նաեւ այն անձը որ կը յաջողի ձեռք ձգել ճերմակ փիղ մի ապագայ հարկաւորութեան համար . ալ ուրիշ բան չը մտածեր նա . իւր երջանկութիւնը կատարեալ է :

Բնական տարիէն քիչ մի աւելի կայ ներկայ կայսեր նախորդը իւր երկիրներուն մէջ բարեյաջողութիւնը հաստատ պահել տալու խիստ մեծ ջանք ընելով , այն միջոցին որ սովը գրեթէ տիրած էր և տուրքը չափազանց ծանրացած էին ժողովրդոց վերայ , առանձնախօսութեանը մէջ գրեթէ սակերպ զրուցած էր . « Թագաւորի մի առաջին պարտքն է տէրութեան առողջութեանը վերայ հսկել , իսկ իւր անձնական կենաց պահպանութիւնը՝ երկրորդ պէտք է լինի : Աղէկ է նաև միտքերը միշտ զբաղմանց մէջ պահել ու հաւատքը ատեն ատեն նորոգել այն վնաս արարողութեանց մէկ տեսարանը ներկայացնելով , որու պաշտաման հանդէսը աչքերէն աւելի մոքին ու սրտին կ'ազդէ : Իմ ժողովուրդս ձանձրանալու վերայ է : Ոչ

պատերազմ կայ , ոչ քուէրա , ոչ հրդեհ և ոչ պղտի խռովութիւն մի : Այս հանգարտութեան վիճակը մարդը կը յուսահատեցնէ : Ինչպէս ընեմ որ այս բարեմիտ ժողովուրդը գործով զբաղեցնեմ : Այլմանի վանքը ուր կը բնակէր երբեմն վսեմափայլ տէր Կոստաման , դեսպան մի խրկեմ , որ անոր Վերապայծառէն ընդունի այն միակ ակումն որ սոյն սրբազան Կոստամանին ըլլալը վաւերական կերպիւ ճանչցուած է , բայց դժբաղդաբար , կ'ըսեն , թէ այս սուրբ մասանց գինը չափազանց բարձրացած է : Այս բանը միտս չէ՞ մի : Ինչ գեղեցիկ արարողութիւն մի ունեցած պիտի ըլլայ ինք անով : Ի՞նչ տէրութեանս մէջ ջէն մեծ թափօրով կ'անցնէր այն սրբմասանց տապանակը . ժողովուրդը հանդէսը տեսնելու համար Իրրառատի եղբայրները խուռն բաղմունութեամբ կը դիմէին : Բայց որովհետեւ մեր եկամտից վիճակը չներեր մեր սիրելի ժողովրդին այսպիսի հանդէս մի ցոյց տալ , ուստի ուրիշ տեղ դարձրնենք մեր ուշը : Այս որովհետեւ իմ խելքս առած է այս խորհուրդս , ուստի ուրիշ մէկ աւելի յաջող ժամանակ կը խորհինք ասոր վերան :

« Այս , այն մեր պատուելի Ս'էնկ — Մ'էնկ (ճերմակ փղին պատուանունն է) , սկսած է ծերանալ . ամեն օր վատառողջ է , զաւակ մի ալ չունի , և ունենալու եւս բնաւ յոյս չը կայ . և որքան ալ ջանացինք , չկրցինք իրեն յաջորդ մի գտնել : Այս , ասիկայ գէշ գուշակութիւն մի է : Արդեօք փորձանքը մեր գլխուն պիտի գայ՝ թէ մեր պետութեան կամ կայսերութեան : Փօօնկիյերուն ջանքը , սմարանայից ջերմեռանդ բարեպաշտութիւնը երկիւղ կու տան ինձ , որ չըլլայ թէ թշնամիներս այս պարագա-

յէն օգուտ քաղելով ժողովուրդս յապրտամբութիւն դրդուեն : Օտանը կը թուի ինձ այս բանը , և վերան մտածել խիստ կարեւոր է : Ուրեմն տէրութեանս խորհրդականներուն հետ խորհրդակցիմ ։

Չայն տուաւ տէրութեան պաշտօնէից և խորհրդականաց և կրօնական գլխաւոր աստիճանաւորաց , մէկ խօսքով՝ Հուլո — Տաւհի ⁽¹⁾ բոլոր անդամներուն :

Ասոնց մէջ , կ'ըսէ պատմիչը , մէկն ալ կար , որոյ ինչ պաշտօն ունենալը միտքս չգար , անունն էր Սագ — Վալ տէր , ու ինքն էր խառնածին այսինքն հայ և փորթուկէզ ծնողացմէ ծնած ⁽²⁾ ու բուն Ռիբմանացի : Ուրիշ անգամ ներ մեծ ու կարեւոր պաշտօններ յանձնուած էր իրեն , և ամեն անգամ ալ որ և է պատճառաւ մի երես պարզած չէ , բայց և այնպէս բռնորովին ալ երեսէ ինկած չէր . քանի մի ծնրադրութիւններ ընելով՝ իւզի պէս ջրին երեսը կ'ենէր միշտ :

Հնդկաստանի բնիկ լեզուներէն ի զատ կը խօսէր նաեւ հայոց , անգղիացւոց , փորթուկէզներուն , մաղայեցւոց , չինաց ու բաւնի լեզուով , որ այն երկիրներուն խորհրդաւոր լեզուն է : Երիտասարդութեանը ժամանակ առուտուրներու մէջ գտնււած է ի Սալաքթա , Սինկափուր , Փուլո — Փինանկ , Պանկթուք , Վալօյի , Մարդապան , Աքիապ , Չիդգաիօնկ , Կալկադա , Մադրաս ու Գոլմպոս : Կայսերութեան պալատին մէջ եղած այն անհամար և սոսակ մի չարժող կահ կարասիները բոլոր իւր ձեռօքը ծախու առնուած են : Ունի կունի նաւահանգստին տեսուչն էր

կամ մաքսապետը , որ կայսերութեան ամենէն բանուկ մէկ տեղն էր երբ 1826 ին անգղիացիք տիրեցին այն քաղքին :

Ինքը նշանաւոր ու ակնածական կերպարանք ունէր , ինչպէս շատ կը գտնուին փորթուկէզի ցեղէ եղող մարդոց վերայ ⁽¹⁾ , ու շարժմունքները ազնիւ են : Սիշտ սեւ զգեստներ կը հագնէր , և շապկին ճերմկութիւնը սեւագոյն հագուստին հետ միատեղ իւր ձիթագոյն դէմքը դուրս կը ցատքեցընէր : Կայուածքը խոր ու մանրանկատ : Իւր դէմքէն թէպէտ և անկարեկիր կ'երեւար ու միշտ մը տածող ու գրեթէ հանդարտ ճգնաղգեաց մի , սակայն իւր ներսի դին վառվռուն ու կրքոտ հոգի մի թափուէն կը կրէր :

Եթէ անգամ աշխարհ մտած է , մէկ հայուհի , մէկ փորթուկէզ եւ հինգ բիրմանուհիներ ունեցած է . ուրոնցմէ ծնած քսան զաւկրներէն մէկ քանին իրենց մայրերնուն աղգակաւ նացը քով սնած մեծցած են : Այս տեղեկութիւնները տուող անձը 1859 ին տեսած է զինքը , որ այն ժամանակ 70 տարեկան է եղեր , բայց տեսնողը զինքը 50 տարեկան կը կարծէր , այնքան առոյգ , զուարթ և իւր գործքերուն մէջ արի էր :

Ի յաջորդին :

ԱՅԳԱՅԻՆ

Ապրիլ 24 ին յաւուր տօնի Երեւման Խաչին Սրբազան Պատրիարք Հայրը եօթը սարկաւադաց քահա-

(1) Կայսերական մեծ խորհրդարանի անունն է :

(2) Վարը տուած պարագայներէն կը հասկըցուի որ հայրը հայ ու մայրը փորթուկէզ է :

(1) Գրողը եթէ հայոց աղղը ճանչնալու ըլլար , ունէր հայոց կ'ընծայէր այն բնական ձիրքերը քան թէ փորթուկէզից :